

УДК 378.14:004

М. А. Семенов

СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВІДКРИТОЇ ОСВІТИ

Політичні тренди останніх років свідчать про посилення суперечностей двох підходів до бачення майбутнього розвитку людства – або продовження процесів глобалізації та впровадження принципів відкритості суспільства, або відмова від цього й підтримка руху до ізоляції, до закритих спільнот. Прибічники ізоляціонізму сподіваються, що закрите суспільство буде безпечнішим, краще захищеним від загроз тероризму. Прикладами таких процесів ізоляції є обрання президентом США Д. Трампа та запущений Brexit – вихід Великобританії з Європейського Союзу. Вибори у Франції навесні 2017 р. та перемога Е. Макрона свідчать про існування перспектив і в ідеї відкритості. Отже, невизначеність пріоритетів створює інтригу подальшого розвитку багатьох інших процесів. У таких умовах виникають питання: як вплинуть ці суперечності двох підходів на подальший розвиток відкритої освіти? чи потрібна відкритість освіти, а якщо потрібна, то в яких формах її треба застосовувати?

У таких суперечливих умовах глобального розвитку виникає питання про те, якими є подальша доля дистанційного навчання та його місце в розбудові відкритої освіти. Останнім часом ідеї відкритої освіти набули поширення саме завдяки дистанційному навчанню. Це деякою мірою пов'язано з природою інтернет-технологій, які мають переважно відкритий характер. Але чи сприятиме якості дистанційного навчання запровадження відкритості? Яку систему забезпечення якості треба побудувати для цього? Ці питання окреслюють проблему й визначають напрям нашого дослідження.

Вихідні концептуальні положення відкритої освіти ґрунтуються на ідеях Д. Дьюї та Ж. Піаже [1; 2]. Питанням відкритого суспільства присвячено основну роботу К. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги» [3; 4]. Синергетику відкритих систем розглянуто в роботі Г. Хакена [5]. Значна кількість джерел про відкритість є в біології, фізиці, екології та інших напрямках. Відкриту освіту як наукову категорію досліджували В. Биков, Д. Браун, Т. Пійосі, В. Кумар, С. Лерман, Р. Баранюк [6; 7] та ін. Проблеми забезпечення якості освіти вивчали Ю. Рашкевич, С. Калашнікова, С. Курбатов, В. Курило, В. Луговий, Є. Хриков [8–10]. Концепції формуванню системи управління якості дистанційного навчання присвячено роботу [11], але в ній не розглянуто питання відкритої освіти.

Мета цієї статті – проаналізувати наявні підходи до реалізації відкритої освіти та описати трансформації системи забезпечення якості дистанційного навчання в умовах відкритої освіти. Для досягнення мети

необхідно відповісти на питання: чи потрібне управління у відкритій освіті та як співвідносяться категорії управління і саморегуляції у відкритих освітніх системах. Також необхідно розглянути форми й типи розвитку дистанційного навчання та їхній зв'язок з відкритістю. Після цього доцільно вивчити реальний досвід ефективного впровадження принципів відкритості в університеті та організацію дистанційного навчання за таких умов. На основі отриманих результатів буде запропоновано засоби трансформації системи забезпечення якості дистанційного навчання в умовах відкритої освіти.

Поняття «відкрита система» сформувалося внаслідок мультидисциплінарних досліджень з біології, фізики, кібернетики, синергетики, соціології, економіки, фізики, політології, теорії організацій, екології, теорії інформації, теорії управління, прикладних досліджень з інформаційно-комунікаційних технологій (відкрите програмне забезпечення) та інших наукових напрямів.

Спираючись на опис Тоні Бейтсом трендів у відкритій освіті [12, с. 340–358] й виходячи з власних міркувань, окреслимо та проаналізуємо такі можливі ознаки відкритої освіти (деякі з них мають спільні характеристики):

- розширення освітніх можливостей – широкий спектр нових можливостей, пов'язаних з упровадженням ідеї відкритості (наприклад, навчання не в академічних установах, на безкоштовних відкритих курсах MOOC та ін.);
- прибирання бар'єрів на шляху до особистого навчання (академічна свобода студента, вільний вибір ним змісту, форм і методів навчання);
- соціальний аспект (доступність освіти) – якщо раніше вища освіта була переважно для еліти, то зараз вона доступна для різних соціальних верст населення;
- відкритий доступ до навчальних ресурсів (відкриті освітні ресурси);
- відкриті публікації та інформаційна база;
- можливість здобути освіту у відкритому університеті за допомогою дистанційних і змішаних форм навчання;
- відкрита педагогіка (орієнтація на студента).

Для розв'язання проблеми цього дослідження важливим є також питання керування системою відкритої освіти: як співвідносяться зовнішнє управління та саморегуляція самої системи, яким має бути співвідношення самоорганізації та керування? Однією з найважливіших рис відкритої освіти є те, що студенти мотивовані до навчання, мають навички самоорганізації, потребують допомоги викладача як наставника й фасилітатора. Свобода студента самостійно організувати власне навчання в умовах відкритої освіти вимагає створення відповідних умов. Відкритість суспільства й держави сприятиме створенню середовища для підтримки відкритої освіти. Якщо в державі пануватиме культ знань

і відкритість до змін та інновацій, то система освіти теж поступово ставатиме відкритою. Отже, припускаємо, що становлення відкритої освіти – це тривалий процес, тому система управління якістю дистанційного навчання не може повністю ґрунтуватися на саморегуляції, вона повинна мати механізми впливу на систему, які забезпечують якість, та сприяти саморегуляції.

Як відомо, більшість природних систем є відкритими. Останнім часом у педагогіці вдаються до метафоричного опису освітньої системи з екологічного погляду [13], для цього необхідно визначити, що в системі працює добре, а що погано, і в чому причина. Як відомо, гарна екологія сприяє гарному розвитку. Якщо в екологічній системі є проблеми, то вони заважають розвитку. Такі системи в освіті деякі автори називають «токсичними педагогічними системами», урахувавши той факт, що погане середовище гальмує розвиток. Якщо проводити паралелі з якістю, то її формування можливе лише в позитивному середовищі.

Відкрита система перебуває в стані постійної взаємодії (обміну) з її навколишнім середовищем, а екологія – наука про взаємодію живих організмів і їх спільнот між собою та з навколишнім середовищем. Для такого підходу характерні риси реального життя – співпраця й конкуренція. Тому метафора й такі аналогії доцільні для аналізу системи відкритої освіти. Порівняємо типи організації освітньої системи, проведемо аналогії та наведемо приклади. Можливі три види організації: відкрита, закрита та ізольована системи (див. табл. 1).

Табл. 1

Аналіз засобів управління для трьох видів освітніх систем за характером взаємодії з їхнім зовнішнім середовищем

Вид системи	Опис	Керованість
1	2	3
Відкрита освіта	Система відкрита до нового, отримує ідеї, інформацію, технології та обмінюється ними. Інтереси індивідуума й суспільства вищі за інтереси самої системи. Студенти й викладачі мобільні. Система налаштована на інтереси викладача та студента. Створено позитивне «екологічне» середовище, яке сприяє академічному й дослідницькому розвитку.	Саморегульована система. Управління має рамочний характер, спрямоване на керування середовищем, яке сприяє розвитку. Тобто якості досягають завдяки двом чинникам – саморегуляції та управлінню.
Закрита освіта	Інтереси системи вищі за інтереси індивідуума та суспільства. Обмін інформацією та ідеями із зовнішнім світом обмежений. Мобільність викладачів і студентів низька. Середовище сприяє розвитку, але свобода значно обмежена.	Саморегуляція на низькому рівні, але можливе управління системою.
Ізольована освіта	Прозорість системи нульова. Інформацією та ідеями не обмінюються та не позичають їх.	Керованість системи внутрішніми засобами. Зовнішнє керування

	Мобільності немає. Свобода заборонена.	призводить до руйнації системи. Якість у стратегічному розумінні недосяжна.
--	--	---

Як бачимо з табл. 1, закрита система, незважаючи на дещо негативну конотацію, припускає створення системи управління якістю та має позитивні властивості й можливості розвитку. З погляду стратегічного бачення відкрита система є більш ефективною, але вважаємо, що частина системи повинна залишатися закритою. Система управління якістю відкритої освіти повинна мати два складники: один має передбачати створення передумов, особливого освітнього середовища для формування відкритої системи, другий складник – система управлінських дій, яка підтримує створене середовище й забезпечує якість його функціонування. Створене середовище має бути саморегульованим, але елементи самого середовища повинні бути керованими з використанням принципів прямого та зворотного зв'язків. Ізольована система з екологічного погляду не може бути ефективною.

Відкрита освіта сьогодні представлена результатами, які пов'язані з дистанційною освітою та дистанційним навчанням. Наявна тенденція не означає, що відкрита освіта обмежена дистанційними технологіями. Відкрите навчання – це більш широке поняття, але історично перші вдалі реалізації відкритих навчальних систем пов'язані з дистанційним навчанням.

Серед різних підходів до організації дистанційного навчання виділяємо два напрями: формальна освіта (в університеті та в інших навчальних закладах) і неформальна освіта. Сьогодні дистанційне навчання реалізовано у формальній освіті завдяки відкритим університетам, звичайним університетам, де впроваджено дистанційну форму або технології дистанційного навчання. Неформальне навчання представлене МООС курсами, дистанційними курсами для підвищення кваліфікації, самонавчання й саморозвитку. Звичайно, відкриті університети мають найбільшу кількість характеристик відкритості: вони більш доступні для студентів (завдяки формі навчання та нижчій порівняно з іншими університетами платні за навчання), мають більше навчальних ресурсів у вільному доступі, використовують новітні технології. Розгляд організації дистанційного навчання в традиційних університетах та інших навчальних закладах свідчить про те, що вони більш закриті. У них зазвичай відсутній вільний доступ до дистанційних курсів, кількість відкритих курсів та відкритої інформації обмежена. Неформальна освіта частіше представлена відкритими ресурсами, але не завжди є відкритою. Отже, бачимо, що історично дистанційне навчання часто починає розвиток з закритих систем, тому процес упровадження ідеї відкритості природно має бар'єри.

Як приклад відкритої освітньої системи наведемо Відкритий університет (Великобританія), офіційний сайт – <http://www.open.ac.uk>.

Проаналізуємо, як принцип відкритої освіти реалізується у цьому вищому навчальному закладі. Насамперед розглянемо об'єкти та суб'єкти системи, до яких належать студенти, викладачі, допоміжний персонал (служба підтримки), освітні середовища (внутрішні, університетські; зовнішні), соціальні мережі (широке тлумачення), суспільна думка, культурне середовище, фізичне середовище та ін. Отже, відкрита система виходить з принципів відкритості як до людей, які є в системі, так і до тих, хто знаходиться ззовні. З аналізу переліку складників системи бачимо, що зусилля насамперед спрямовані на створення середовища, яке сприяє розвитку, і на підтримку учасників освітнього процесу.

Відкритий університет (<http://www.open.ac.uk>, Великобританія) визначає такі основні цінності та принципи відкритої освіти:

- відкритість до людей;
- відкритість до місць;
- відкритість до методів;
- відкритість до ідей [13].

Відкритість до людей означає, що освіта повинна бути доступною й індивідуалізованою, адаптованою під інтереси учасників процесу. Індивідуалізація навчального процесу дозволяє отримати якісну освіту не лише талановитим, а всім, використовуючи їхні когнітивні та психологічні особливості, а також попередній досвід. Відкритість до людей повинна сприяти широким комунікаціям між людьми, спільнотами, що дозволяє розширювати коло контактів і мобільність. **Відкритість до місць** означає, що не університет обирає місце навчання, а студент визначає те місце, що йому найбільше підходить. Ця відкритість означає також розширення географії навчання. **Відкритість до методів** передбачає застосування нових новітніх технологій у процесі навчання, саме це сприяє створенню необхідного середовища. **Відкритість до ідей** є передумовою сталого розвитку університету в науковій і навчальній діяльності. Інноваційність і творчість природно розвиваються лише у відкритих системах, ідеї є рушійною силою цього процесу.

У табл. 2 наведено заходи, реалізовані в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ), який у 2014 р. був евакуйований та організував власне функціонування на новому місці на деяких принципах відкритої освіти.

Табл. 2

**Імплементация принципів відкритої освіти
в евакуйованому університеті**

Принцип відкритої освіти	Опис
1	2
Відкритість до людей	Відкрита система підтримки учасників процесу, створення позитивного середовища. Система розсилки повідомлень для викладачів, тьюторів, завідувачів кафедр, заступників директорів / деканів. Група в соціальних мережах для студентів, Фокус на студентів,

	організація Feed-back, зворотного зв'язку. Прозорість, доступність процесів в університеті. Індивідуалізація, освіта не лише для талановитих.
Відкритість до місць	Університет іде до студента, а не студент до університету. Розширення географії надання освітніх послуг. Можливість для осіб з сільської місцевості отримати елітну освіту. Створення нового освітнього ландшафту.
Відкритість до методів	Tabula rasa, розпочинали роботу майже з нуля. Нове навчання можливе, якщо створити спеціальне середовище. Побудова нового освітнього середовища. Застосування нових методів спілкування під час навчання. Впровадження онлайн-навчання, сторрителлінгу, челленджі, перевернутого навчання, неформального навчання.
Відкритість до ідей	Сучасне навчання можливе, якщо є нові ідеї. Старі схеми навчання, спілкування не працюють. В управлінні необхідне лідерство, а не менеджмент. Для розвитку необхідні нові ідеї, нові цінності – демократія, свобода, гідність. Формування у студентів критичного мислення. використання продуктивного навчання.

Отже, виходячи з принципів відкритої освіти, формування системи управління якості освіти повинно передбачати створення сприятливого освітнього середовища. Розглянемо, як система забезпечення якості має бути трансформована для відкритої освіти. Для цього в табл. 3 наведемо складники системи забезпечення якості [7] та зміни, продиктовані принципами відкритої освіти.

Табл. 3

**Трансформація системи забезпечення якості
дистанційного навчання в умовах відкритої освіти**

Складник системи забезпечення якості	Зміни в системі забезпечення якості для відкритої освіти
1	2
Забезпечення якості формування цілей і змісту навчання	Зміст навчання повинен бути відкритим, прозорим для всіх. Усі учасники процесу мають брати участь у формуванні цілей і змісту навчання. У формуванні моделі випускника відкритого університету особливу увагу приділяють соціальним і міжособистісним компетентностям
Забезпечення якості організації навчального процесу	Організація навчального процесу повинна сприяти формуванню спеціального відкритого освітнього середовища.
Забезпечення якості викладацького складу	Постійна підтримка викладачів, забезпечення мобільності й доступу до зовнішніх систем
Забезпечення навчального процесу якісними ресурсами	Власні ресурси повинні бути частково відкритими, треба використовувати більше відкритих зовнішніх ресурсів.
Забезпечення якості практичної готовності майбутніх фахівців	Відкритість університету для підприємств та установ роботодавців.

Забезпечення адаптації студентів першого року до якісного навчання	Формування критичного мислення та навичок як необхідна умова відкритої освіти.
Моніторинг забезпечення якості	Відкритість процесу моніторингу, аудит освітнього середовища.

Отже, на основі проведених досліджень доходимо таких висновків: сьогодні є різні підходи до визначення відкритої освіти, але виділяють кілька спільних її ознак: доступність, розширення можливостей навчання, орієнтованість на студента, академічна свобода студента, відкриті освітні ресурси. Проаналізовано три види побудови освітніх систем: відкрита, закрита та ізольована. Відкрита система має властивості саморегуляції але повинна мати й систему управління, насамперед в тих відкритих системах, які було трансформовано із закритої. Значна частка наявних систем організації дистанційного навчання не відповідає вимогам відкритості. Перехід їх до систем відкритого типу потребує формування відповідних систем управління якістю. Відкриту освітню систему можна побудувати, якщо створити для цього сприятливе освітнє середовище, яке, своєю чергою, може бути створене на основі усвідомлення всіма учасниками освітнього процесу відповідних цінностей і принципів. У Відкритому університеті (Великобританія) такими цінностями й принципами є: відкритість до людей, відкритість до місць, відкритість до методів, відкритість до ідей. Це зумовлює трансформацію системи забезпечення якості дистанційного навчання для вимог відкритої освіти.

Для евакуйованого університету відкритість – це ознака того, що подальший сталий розвиток установи є можливим. У майбутньому доцільно конкретизувати елементи системи управління якістю дистанційного навчання для відкритої освіти.

Список використаної літератури

- 1. Dewey, J.** (2004). *Democracy and education*. Courier Corporation.
- 2. Пиаже Ж.** Психология интеллекта : пер. с англ. и фр. / Ж. Пиаже. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
- 3. Поппер К.** Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 1. У полоні Платонових чарів / К. Поппер ; перекл. з англ. О. Коваленка. – К. : Основи, 1994. – 444 с.
- 4. Поппер К.** Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / К. Поппер ; пер. з англ. О. Буценко. – К. : Основи, 1994. – 494 с.
- 5. Haken H.** *Erfolgsgeheimnisse der Natur-Sinergetik: Die Lehre vom Zusammenwirken* / H. Haken. – Stuttgart, 1981.
- 6. Відкрита освіта:** колективний розвиток освіти через відкриті технології, відкритий контент і відкрите знання / за ред. Тору Іійосі та М. С. Віджая Кумара; пер. з англ. А. Іщенко, О. Насика. – К. : Наука, 2009. – 256 с.
- 7. Биков В. Ю.** Моделі організаційних систем відкритої освіти : монографія / В. Ю. Биков. – К. : Атіка, 2008. – 684 с.
- 8. Курило В. С.** Стандарт із забезпечення якості освіти в Луганському національному

університеті імені Тараса Шевченка / В. С. Курило, С. В. Савченко, М. А. Семенов, Д. В. Ужченко; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Старобільськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. – 32 с. **9. Розвиток** системи забезпечення якості вищої освіти в Україні: інформ.-аналіт. огляд / укл.: Добко Т., Золотарьова І., Калашнікова С., Ковтунець В., Курбатов С., Линьова І., Луговий В., Прохор І., Рашкевич Ю., Сікорська І., Таланова Ж., Фініков Т., Шаров С.; за заг. ред. С. Калашнікової та В. Лугового. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2015. – 84 с. **10. Система** управління якістю адміністративних послуг: навч. посіб. / Є. М. Хриков – Луганськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2012. – 233 с. **11. Семенов М.** Формулювання теоретичних принципів та методології формування системи управління якістю дистанційного навчання в університеті / М. Семенов // Вісн. ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2016. – № 3. – С. 213–222. **12. Bates T.** (2016). Teaching in a digital age. **13. Alan T.** Distance and E-Learning, Social Justice, and Development: The Relevance of Capability Approaches to the Mission of Open Universities / Alan Tait // International Review of Research in Open and Distance Learning. – 2013. – № 14 : 1 – 18 September.

Семенов М. А. Система забезпечення якості дистанційного навчання в умовах відкритої освіти

Статтю присвячено опису системи відкритої освіти та пошуку шляхів трансформації системи забезпечення якості дистанційного навчання в умовах відкритої освіти. Окреслено та проаналізовано ознаки відкритої освіти: розширення освітніх можливостей, прибирання бар'єрів, доступність освіти, відкриті освітні ресурси, орієнтація на студента. Розглянуто проблему співвідношення самоорганізації та керування у відкритих системах. Здійснено порівняльний аналіз вирішення цієї проблеми для відкритих, закритих та ізольованих освітніх систем. Показано, що система управління якістю відкритої системи повинна мати два складники: один має передбачати створення особливого освітнього середовища, другий складник – система управлінських дій, яка підтримує створене середовище й забезпечує якість його функціонування. Доведено, що використання дистанційних технологій навчання не обов'язково приводить до побудови відкритої освітньої системи, значна частка таких систем залишаються закритими. З урахуванням досвіду Відкритого університету показано, що сприятливе освітнє середовище для відкритої освіти може бути створене на основі усвідомлення всіма учасниками освітнього процесу відповідних цінностей і принципів. На основі цього запропоновано трансформацію системи забезпечення якості дистанційного навчання для вимог відкритої освіти.

Ключові слова: вища освіта, відкрита освіта, дистанційне навчання, система забезпечення якістю, система забезпечення якості дистанційного навчання, досвід упровадження дистанційного навчання.

Семенов М. А. Система обеспечения качества дистанционного обучения в условиях открытого образования

Статья посвящена вопросам открытого образования и поиску путей трансформации системы обеспечения качества дистанционного обучения в условиях открытого образования. Обозначены и проанализированы признаки открытого образования: расширение образовательных возможностей, преодоление барьеров, доступность образования, открытые образовательные ресурсы, ориентация на студента. Рассмотрена проблема соотношения самоорганизации и управления в открытых системах. Проведен сравнительный анализ решения этой проблемы для открытых, закрытых и изолированных образовательных систем. Показано, что система управления качеством открытой системы должна иметь две составляющие: одна должна предусматривать создание особого образовательной среды, вторая составляющая – система управленческих действий, поддерживающая созданную среду и обеспечивающая качество её функционирования. Доказано, что не всегда использование дистанционных технологий обучения приводит к построению открытой образовательной системы, часть таких систем остаются закрытыми. С учетом опыта Открытого университета показано, что благоприятная образовательная среда для открытого образования может быть создана на основе осознания всеми участниками образовательного процесса соответствующих ценностей и принципов. На основе этого предложена трансформация системы обеспечения качества дистанционного обучения для требований открытого образования.

Ключевые слова: высшее образование, открытое образование, дистанционное обучение, система обеспечения качества, система обеспечения качества дистанционного обучения, опыт внедрения дистанционного обучения.

Semenov M. Quality Assurance of e-Learning for Open Education

This article is devoted to the description of the open education and pathways for transforming the quality assurance system of e-learning with implementation of open education. The characteristics of open education: the expansion of educational opportunities, overcoming barriers, open access to education, the use of open educational resources, student centrism had been analyzed. It is shown that for open systems the problems of self-organization and controls are solving, but don't for closed and isolated educational systems. Also it is shown that the control system for open system must have two components: one includes the creation of a special educational environment, second component includes a system of administrative actions supporting this environment and ensuring the quality of its operation. In this papers have been

proved that not necessarily if you using e-learning technologies you will be having an open educational system as result, some of systems remain closed. The experience of the Open University about creating conducive learning environment with requirements for open education had been demonstrated. It can be created on the realization by all participants of the educational process relevant values and principles. The path for transformation of quality assurance system for open education with requirements of distance education what was based on this experience had been proposed.

Key words: higher education, open education, e-learning, quality assurance system, quality assurance system of e-learning, experience of implementation of e-learning.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2017 р.

Прийнято до друку 27.06.2017 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Караман О. Л.

УДК 378.011.3–051

В. Є. Сергєєва

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Гібридна війна, що її розв'язала на початку 2014 року Росія проти України, це не лише анексія Криму та військовий конфлікт на сході нашої країни. Поняття гібридної війни охоплює явище набагато ширше, ніж сучасні форми ведення бойових дій, види війн майбутнього або назви конкретних конфліктів змішаного типу. Насправді йдеться про оформлення нового виду глобального протистояння у сучасному дестабілізованому міжнародному безпековому довіллі, зокрема у гуманітарній та освітній сферах. Гібридна війна не є поверненням до стану холодної війни. Вона приходить їй на зміну, у супроводі ланцюгів гарячих конфліктів, як нова, ускладнена й нестабільна форма відносин на міжнародній арені. Гібридна війна як глобальне протистояння виникає в умовах нових принципів геополітичного устрою, який наразі визначається «внутрішніми лініями напруженості між зоною стабільності, де панує закон і міжнародне право... і сферою невизначеності, яка характеризується зневагою до закону, численними локальними конфліктами» [1, с. 4].

У широкому сенсі, сучасна гібридна війна охоплює усі сфери життєдіяльності людини: політичну, економічну, соціальну та ін. Це, насамперед, війна ідеологій та світоглядів. У метафоричному визначенні, це війна темряви проти світла, війна зла проти добра.